



ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ КАФЕДРАСЫ



ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР
Т. САЙРАМБАЕВТЫҢ 85 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛДАРЫ
АЛМАТЫ, 8-9 СӘУІР 2022 Ж.

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ ГРАММАТИКИ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»
ПОСВЯЩЕННОЙ 85-ЛЕТИЮ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК,
ПРОФЕССОРА Т.САЙРАМБАЕВА
АЛМАТЫ, 8-9 АПРЕЛЯ 2022 г.

MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL CONFERENCE
"MODERN RESEARCH PARADIGMS OF KAZAKH GRAMMAR AND INNOVATIVE
TEACHING TECHNOLOGIES"
DEDICATED TO THE 85th BIRTHDAY ANNIVERSARY OF THE DOCTOR OF
PHILOLOGY, PROFESSOR T. SAYRAMBAEV
ALMATY, 8-9 APRIL, 2022

Филология ғылымдарының докторы, профессор
Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған
«ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»
атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Алматы, 8-9 сәуір 2022 ж.

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-методической конференции
«СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПАРАДИГМЫ ГРАММАТИКИ
КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ»,
посвященной 85-летию доктора филологических наук, профессора Т. Сайрамбаева

Алматы, 8-9 апреля 2022 г.

MATERIALS
of International scientific and methodological conference
«MODERN RESEARCH PARADIGMS OF KAZAKH GRAMMAR AND
INNOVATIVE TEACHING TECHNOLOGIES»
dedicated to the 85th birthday anniversary of the doctor of philology,
professor T. Sayrambaev

Almaty, 8-9 April, 2022

ӘОЖ 811.512.122'36
КБЖ 81.2Қаз-2
Ф 50

Жалпы редакциясын басқарған:
филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Түймебаев*

Ғылыми редакциясын басқарған:
филология ғылымдарының докторы, профессор *А. Салқынбай*

Жауапты шығарушылар:
С.М. Иманқұлова, А.Т. Аширова

Ф 50 **Филология** ғылымдарының докторы, профессор Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған «Қазақ тілі грамматикасының қазіргі зерттеу парадигмалары және оқытудың инновациялық технологиялары» атты Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы, 8-9 сәуір 2022 ж. / Құраст.: С.М. Иманқұлова, А.Т. Аширова. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 305 бет.

ISBN 978-601-04-5911-3

Профессор Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған "Қазақ тілі грамматикасының қазіргі зерттеу парадигмалары және оқытудың инновациялық технологиялары" атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары жинағында профессор Т. Сайрамбаевтың ғылыми еңбектеріне баға беріліп, қазақ тілі грамматикасының қазіргі зерттеу парадигмалары мен қазақ тілін оқытудың инновациялық технологияларына қатысты ғалымдар мен ізденушілердің мақалалары топтастырылады.

Жинақ қазақ тілін зерттеушілерге, филология факультетінің студенттеріне арналған.

Автордың редакциясымен шығарылды.

**ӘОЖ 811.512.122'36
КБЖ 81.2Қаз-2**

ISBN 978-601-04-5911-3

© Әль-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

Дамыған, әлеуметтік жағынан жоғары делінетін Еуропаның көзқарасы осындай болса, біздің еліміздегі «ағылшынтілді ғылым» жасау идеясының ұшқарылығы одан сайын айқындала түседі. Бізде «қазіргі жаңа технология мен ғылыми ақпараттардың барлығы ағылшын тілінде» дегенді біржақты түсіну және түсіндіру басым. Жаратылыстану пәндерінің мектептегі, тіпті жоғары оқу орындарындағы ауқымы қазіргі жаңа технологияларға, соны ғылыми ақпараттарға негізделмейтіндігін, білім-ғылымның негізгі тұстарын оқытумен айналысатындығын естен шығарып аламыз. Қазақ тілінде мектеп, ЖОО деңгейінде жаратылыстану ғылымдарының қазірге дейін қалыптасқан тілі бар, сол арқылы мыңдаған жастар біліммен сусындаған әрі өздерінің ғылыми танымын қазір де кеңейтуде. Болашақта ағылшын тілін енгізетін болсақ, қазақ тіліндегі қалыптасқан ғылыми білімінің іргесі сөгілетіні сөзсіз.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің өсіп-өркендейтін бір тармағы – ғылыми қарым-қатынас. Ендеше ана тіліміздің ғылым саласындағы қолданысын тежеу емес, керісінше, кеңейту шараларын ойластыру қажет. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі тіл шаруашылығындағы игі істердің табиғи жалғастығын таба біліп, дамыту қажет. Жеке ел болғалы мемлекетіміз көптеген бағыттар бойынша стратегиялық шешім қабылдап, жан-жағын түгіндеп келеді. Мемлекеттік тіл саясатында да дербестігімізді айқындайтын салиқалы пайымдар қажет. Сонда ғана ана тілінің шынайы өмірдегі қолданысына даңғыл жол ашатынымыз анық.

Әдебиет:

1. Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра. – Алматы: Жазушы, 1992.
2. Тулеуова А. М., Султанғалиева А. А. Көптілділік ұғымы мен маңызы // Вестник КазНУ. Серия филологическая. № 3(149). 2014, 137-140 бб.
3. Қазақстандағы көптілді білім беру жүйесі: ғылыми негіздері мен тәжірибесі // Жеті рет өлшеген өкінбейді... Ана тілі, №34 (1344) 25 – 31 тамыз, 2016;
4. Уәли Н. Мемлекеттік тілдің бүгінгі таңдағы әлеуметтік-лингвистикалық мәселелері // Тіл және қоғам, №1 (25), 2011.
5. Hagege Cl. Contre la pensee unique. P.: Odile Jacob, 2012.
6. Tremblay Ch. Du multilinguisme au plurilinguisme [Электронды ресурc]. URL: http://www.efm-mehrsprachigkeit.eu/index.php?option=com_content&task=view.
7. Еуропалық плюрилингвизм хартиясы [Электронды ресурc]. URL: http://plurilinguisme.europe-venir.com/index.php?option=com_content&task=iew.

КӨНЕ ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ж.С. Ергубекова, PhD, доцент м.а.

(Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан)

e-mail: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

Аннотация. Изучение синтаксиса древнетюркского языка имеет свою сложность. В тюркологии синтаксис древнетюркских письменных памятников – одна из наиболее неизученных областей, проблема анализа исторического синтаксиса должна быть всесторонне изучена, опираясь на последовательную теорию. Со стороны ученых преобладает изучение синтаксиса древнетюркского языка в сравнении отдельных тюркских языков только по отношению к древнетюркскому языку. В статье рассматриваются способы и виды связи слов в древнетюркских письменных памятниках с точки зрения современного синтаксиса.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, синтаксис древнетюркских письменных памятников, сравнительно-исторический синтаксис тюркских языков, способы и виды связи слов.

Annotation. The study of the syntax of the ancient Turkic language has its own complexity. In Turkology, the syntax of ancient Turkic written monuments is one of the most unexplored areas, the problem of analyzing historical syntax should be comprehensively studied, based on a consistent theory. On the part of scientists, the study of the syntax of the ancient Turkic language prevails in comparison of individual Turkic languages only in relation to the ancient Turkic language. The article examines the ways and types of word connections in ancient Turkic written monuments from the point of view of modern syntax.

Keywords: Ancient Turkic written monuments, syntax of ancient Turkic written monuments, comparative historical syntax of Turkic languages, ways and types of word connection.

Көне түркі ескерткіштері тілі оқылуының алғаш кілтін тапқан В.Томсен өз жетістіктерін В.В.Радловқа хабарлап, табылған ескерткіштердің графикасын жібереді. Ең бірінші болып көне түркі ескерткіштерінің аудармасын жасаған В.В.Радлов ескерткіштердің грамматикасын зерттеуге кіріседі.

Ғалымның еңбектерін кейін көптеген зерттеушілер сынайды, түзетеді, бірақ олардың барлығының еңбектерінде В.В.Радловтың аудармасы негізге алынады. Оның еңбектері көне түркі жазбалары тілін зерттеудің бастауы болып саналады.

Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи синтаксисі жөнінде отандық түркітануда ең алғаш жазылған іргелі еңбектің авторы ретінде Н.З.Гаджиеваның еңбегін атауға болады [1]. Бұл еңбекте синтаксис құрылысының әдістері, синтаксистік архетипті реконструкциялаудың тәсілдері жан-жақты көрсетіледі. Аталмыш еңбектің соңын ала жарық көркен Н.А.Баскаковтың еңбегі [2] негізгі синтаксистік бірліктердің тарихи-типологиялық сипаттамасы мен классификациясына арналады.

Көне түркі тілінің синтаксисін зерттеудің өзіндік қиындығы бар. Түркітану ғылымында көне түркі жазба ескерткіштерінің синтаксисі – көп зерттелмеген саланың бірі, тарихи синтаксисті талдау мәселесі бірізді теорияға сүйеніп, жан-жақты зерттелінуі қажет. Ғалымдар тарапынан көне түркі тілі синтаксисін жекелей алып зерттеуден гөрі жекелеген түркі тілдерін зерттеуде тек сол тілдердің көне түркі тіліне қатысты жағын ғана салыстыра қарастыру басым түсіп отыратыны белгілі.

Көне түркі тілінің құрылымын зерттеген көрнекті түрколог Н.А.Баскаков сөздердің өзара байланысы предикативті сөз тіркесі мен атрибутивті сөз тіркесінің негізгі базасы болып табылатынын ескерткен [3, 119].

Тарихи синтаксистік бірліктерді әлемдік тілдер аясында зерттеу қиынға соғады. Бұл қиындықты жеңу үшін Н.З.Гаджиева туыстас тілдерді салыстыра отырып, көне түркі тілінің архетипін құру қажеттігін, бұл бірліктер дамуын анықтау үшін тарихи морфологиямен тығыз байланыста қарау қажеттігін ескерте отырып, синтаксистік бірліктердің тек тарихи морфологиялық негізі ғана оның қандай бағытта, қай дәрежеде өзгергенінен хабар беретін, синтаксистік реконструкция анықтаушылық және етістік сөз тіркестерінің ортақ түркілік моделін нақтылайтын әдістердің негізінде сөз таптарын ұйымдастыру нәтижесіне қол жеткізуге болатынын баса көрсетеді [1, 14].

Көне түркі ескерткіштерінің синтаксистік қысқаша сипаттамасы Ташкентте басылған Ғ.Абдурахманов пен Ш.Шукуровтың «Өзбек тілінің тарихи грамматикасы» (1973) атты еңбегінде орта ғасыр ескерткіштерімен қатар салыстыра берілген. Бұл еңбектен екі жыл бұрын 1971 жылы қазақ ғалымдары Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томановтар бірігіп жазған «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» еңбекте көне түркі ескерткіштерінің синтаксисі өте қысқа түрде сөз болады.

Көне түркі ескерткіштері тілінің синтаксисін, атап айтқанда, жай сөйлем синтаксисін жанаша зерттеуге жол ашқан еңбектің бірі – ғалым О. Бекжанның «Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері» атты монографиясы. Ғалым бұл еңбегінде Күлтегін ескерткішіндегі жай сөйлем синтаксисін сапаланым-предикативтілік теориясы тұрғысынан қарастырады [3].

Түркі тілдерінің ерекшеліктерін дыбыс, морфологиялық тұлға, синтаксистік бірліктерге шейін тұтас зерттеп, толық сипаттамасын жасаған ғалымдар Б.А. Серебренников пен Н.З. Гаджиеваның «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» атты еңбегінде де жай сөйлемнің синтаксисі сөз болады. Көне түркі ескерткіштерінен мысалдар келтіріледі. [4, 21].

Көне түркі тіліндегі сөз тіркесін қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттеген Н.З. Гаджиева сөз тіркесін предикативтілік қасиеттен айырылған, оның предикативтілігі тек кейбір жағдайларда ғана мүмкін дейді. [1, 16].

Ескерткіштер тіліндегі сөйлем ішінде кездесетін сөздер белгілі бір жүйемен, ретпен, тәртіппен айтылады. Олар өзара мағыналық және тұлғалық жақтарынан бір-бірімен байланысып келеді де, белгілі сөз тіркестерін жасайды. Бағыныңқы және басыңқы құрылымды сабақтаса байланысқан тіркестер құрамындағы сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлері қазіргі замандағы түркі тілдеріндегіден анағұрлым алыстап кетпейді.

Енді осылардың әрбіріне жеке-жеке тоқталып өтпекпіз:

Сөздердің байланысу тәсілдері. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері бір-бірімен әр түрлі тәсілдер арқылы байланысады. Сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдер, негізінде, мыналар:

1. *Септік жалғаулар арқылы*: Табғач қағанта бедізші келүртім, бедізтім – *Табғаш қағаннан шебер әкелдім, өрнектедім*. Түпүтке кішіг тегмедім – *Тибетке кішкене жетпедім*.

2. *Тәуелдік жалғаулар арқылы*: Қағаным қаны – Қағаным қайда? Қаған сүсі берітер ерміс – Қаған әскері бөрідей. Беглері йеме, будуны йеме түз ерміс – Бектері және халқы түзу еді. Менің сабымын сымады - Менің сөзімді бұзбады.

3. *Жіктік жалғаулар арқылы:* Арық оқ сен – Арық оқтайсың. Ең ілкі Тоғу балықда сүнүсдіміз – Ең ілкі Тоғу қаласында соғыстық. Турк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым – Түрк халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым.

Шылаулар арқылы: Інім Күлтегін бірле сөшлешдіміз – Інім Күлтегінмен сөйлестік. Оғлы да қаған болмыш – Ұлы да қаған болған. Турк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым – Түркі халқы үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Темір қапығқа тегі сүледіміз – Темір қақпаға дейін соғыстық.

Сөздердің орын тәртібі арқылы: Ебін, барқын бұздым – Үйін, жайын жойдым. Кейде сөздердің арасындағы мағыналық байланыс интонация (дауыс ырғағы) арқылы да жүзеге асады.

Сөздердің өзара байланысу тәсілдері негізінде қалыптасқан синтаксистік байланыс жүйесін *сөздердің байланысу түрі* дейміз. Қазақ тілінде сөздердің байланысу түрлері беске бөлінеді. Мұндай сөздердің байланысу түрлері көне жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Зерттелу барысында Күлтегін ескерткіштер тілінде сөздердің байланысу түрлеріне қатысты грамматикалық ерекшеліктер кездеседі. Осыған сәйкес, ескерткіш тіліндегі фактілерге сүйене отырып, сөздердің байланысу түрлерін беске бөліп қарауға болады. Олар келесідей: қиысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу.

Қиысу. Қиысу – синтаксистік байланыстың көп қолданылатын бір түрі. Қиысу да – сөйлемдегі бағыныңқы мүше (баяндауыш) басыңқы мүшенің (бастауыштың) грамматикалық тұлғасына не грамматикалық мағынасына қарай тұлғаланады. Бұл бастауыш пен баяндауыштың арасында болатын байланыс. Қиысуда бастауыш қандай тұлғада тұрса, баяндауыш та сол тұлғада тұрады. Ескерткіш тілінен осы байланысу түріне мысал қарастырайық.

Аз будуның үкүш қылтым. Қорықмадымыз. Ол ат анта өлді.

Белгілі тілші ғалым С.Аманжолов өз зерттеулерінде қиысудың екі түрін атап көрсетеді. Оның бір жақтық категориясының қиысуы, екіншісі көптік жалғаулардың қиысуы. Осы кезге дейін білімпаздар жақ-жағынан қиысу мәселесі тек бастауыш пен баяндауышқа байланысты деп келеді, біздіңше жақ-жағынан қиысудың анықтауыштан да, толықтауыштан да элементін табуға болады. Егер бастауыш I-II-III-жақтағы есімдік болса, баяндауыш жақтың қиысуымен қатар, көптік жағынан, яғни көптік жалғау арқылы қиысады. Мысалы: Біздер балалармыз, сіздер қуанасыздар. Олар балалар. [5,76]. Мұндай байланыс қазіргі қазақ тіл білімінде сандық қиысу делінеді.

Көптік жалғаулар арқылы: Түрк оғұз беглері, будун, есідің! – Түркі оғыз бектері, халқы, естіндер!

Енді өзге ғалымдардың пікіріне сүйенсек, қазіргі кейбір түркі тілдері сияқты көне тілде бастауыш көптік формада тұрса да, баяндауыш көптік жалғауын қабылдамайды. Бірақ ескерткіштер тілінде бастауыш пен баяндауыштың көптік жағынан қиысуы сирек ұшырасса, жақтық қиысу молынан кездеседі.

Жақтық қосымшалар арқылы: Түрк беглер түрк атын ыты – *Түркі бектері түрк атын жойды.* Ол ат анта өлді – *Ол ат сонда өлді.* Бен өзім табғач елінте қалынтым – *Мен өзім табғаш елінде тәрбиелендім.* Бен утру йорыдым – *Мен қарсы жорттым.* Бен анча тирмен – *Мен солай дермін.* Бен ертім – *Мен едім;* Өзүм қылынтым - *Өзім тәрбиелендім.* Өзүм қыстым - *Өзім қыстым;* Оғұз келті – *Оғыз келді.* Екі бың ертіміз – *Біз екі мың едік.* Қағанын өлүртіміз – *Біз қағанын өлтірдік.* Неке қорқыр біз – *Біз неге қорқамыз.*

Жіктік жалғаулар арқылы: Өлүртачы сен – *Отырсың сен.* Тоқ арық оқ сен – *Арық оқтайсың..*

Сөздердің байланысу түрлерінің ішінде қиысуды сөз еткенде, бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынас әңгіме болатыны сөзсіз. Т.Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» атты еңбегінде «Жамиғ-ат-тауарих» еңбегіне талдау жасағанда, ондағы бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынасты предикативтік қатынас деп атап, оның екі тәсілін көрсетеді. Олар *синтетикалық тәсіл* мен *комбинаторлық тәсіл* болып бөлінеді. [6, 89].

Синтетикалық тәсілде баяндауыштар бастауышсыз болады, яғни бастауыш жасырын тұрады. Күлтегін ескерткіштерінде бұл тәсіл арқылы жасалынған сөйлемдер де кездеседі. Мәселен: Көк Өңүг йұғуру Өтүкен йысғару удызтым - *Көк Өңүг таптай Өтүкен қойнауына жүргіздім.* Тәңірі йарылқады йадық сүлетдім – *Тәңірі жарылқады, қайттық.* Қалғаныма өтүнүп сүлетдім – *Қағаныма өтініп, соғыстым* т.б.

Бұл келтірілген мысалдардағы баяндауыштардың бастауыштары жасырын тұлғада келген. Демек, синтетикалық тәсіл арқылы жасалынған.

Комбинаторлық тәсілде сөйлемдегі баяндауыштардың өзіне тән бастауыштары айқын көрініп тұрады. Күлтегін ескерткіштер тілінде бұл тәсіл арқылы байланысқан сөздер де баршылық. Мысалы: Біз йеме сүлтеміз. *Мен өзім ұзақ шабуылдарға да қатыстым* – Бен өзүм узун йелмег йеме ыттым оң. *Хабаршы келеді* – Корук кісі келті. (ТК., 29).

Келтірілген сөйлемдердегі баяндауыштардың өзіне тән бастауыштары көрсетілген. Сол себепті бұл сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыш байланысын комбинаторлық тәсіл арқылы жасалынған дейміз.

Жоғарыдағы ғалымдардың зерттеулеріне, келтірілген мысалдарға қарай отырып, қиысу байланысы V-VIII ғасырларда жазылып кеткен Орхон-Енисей жазба ескерткіштер тілінде кездесетіндігіне көз жеткіздік.

Меңгеру. Сөздердің байланысу түрлерінің келесі бірі – меңгеру. Бұл – сөз тіркесіндегі бағыныңқы сөздің басыңқымен мағыналық үйлесімі негізінде септік жалғауларының (іліктен басқа) бірінде тұрып байланысуы; меңгерілетін сөз табыс, барыс, шығыс, жатыс, көмектес жалғауларының бірінде тұрады да, меңгеретін сөз етістік, есім не сол екеуінің ортақтасқан тобы болады. Байланысудың бұл түрі ескерткіштерде өте жиі қолданылатын сөз тіркестерінің бірі. Негізінде баяндауыш пен толықтауыш арасында болатын байланыс. Нақтылап айтсақ, сөйлем мүшесі жағынан меңгеруші сөз тура не жанама толықтауыш болады. Меңгеруде бағыныңқы мүшенің белгілі бір септік жалғауда (ілік септіктен басқа) тұруы шарт. Меңгеріле байланысқан сөз тіркестері бағыныңқы сөздің тұлғасына қарай былай бөлінеді: табыс жалғаулы сөз тіркестері; барыс жалғаулы сөз тіркестері; шығыс жалғаулы сөз тіркестері; жатыс жалғаулы сөз тіркестері; көмектес жалғаулы сөз тіркестері. [7, 84].

▽ Енді әр септікті атап көрсетейік. Табыс жалғаулы сөз сабақты етістікпен тығыз байланысты болады. Ескерткіштер тілінде табыс жалғаулы сөз тіркестерінің мынадай модельдері кездеседі:

а) –ғ, -г, -ығ, -іг, -уғ, -уг тұлғалы жалғаулы сөз тіркестері. Мәселен: Күлтегінің аз ерін іртүрү ітіміз. Бү сүг елт. Қарығ сөкдім. Қырқ азығ уда басдымыз. Алтун йысығ аса келтіміз, Ертіс үгүзүг кече келтіміз.

ә) –н, -ын, -ін, -ун, -үн тұлғалы сөз тіркестері. Мысалы:

Ақ адғырығ удлықын сыйу, урта. Чуғай қузын, Қара қумығ олурур ертіміз.

б) –ны, -ні, -ы, -і тұлғалы сөз тіркестері. Мысал ретінде мына тіркестерді негізге аламыз:

Егер біз армиямызбен қарсы шықпасақ, олар бізді құртады – Аңару сүмшесер қач пен ерсер ол бізні өлүртечі. *«Мен оғыз халқы өлтіреді»*, - дедім мен – Біні оғузығ+өлүртечі тірмен.

Табыс жалғаулы сөздер кейде ашық түрінде, кейде жасырын түрінде де келе береді: Өзүм қаған қысдым. Кейік ййү, табысқан ййү олурур ертіміз. Күч бертүк үчүн. Беңгү таш тоқытдым.

▽ Ескерткіштер тілінде (Күлтегін) жатыс жалғаулы сөз тіркестері де кездеседі. Мысалы: Елде бұң йок. Иуртта калур ерті. Ол күнте тегді. Түрік есір йерте йод қалматы. Йантуқ йолта йеме өлті күк. Темір қапығқа тегі сүледім.

Сонымен қатар, Күлтегін ескерткіштер тілінде шығыс жалғаулы сөз тіркестері кездеседі. Бірақ өзге септіктерге қарағанда, аз ұшырасады. Мәселен: Оғуздан көруг келті. Өнден қағанғару сү қорыдым.

Біздің байқауымызша, шығыс септік ол дәуірде қалыптаса бастаса керек. Өйткені, шығыс септіктің орнына көп жерде жатыс септіктің жұмсалатыны байқалады. Мысалы: Қырқ азда йантымыз. Түргес қағанға көрүг келті.

Көне жазба ескерткіштер тілінде барыс жалғаулы сөз тіркестері ұшырасады. Олар барыс септігінің –ғару жалғауы арқылы байланысқан тіркестер. Бірақ ескерткіште бұл тіркестер сирек кездеседі және қолданыста көп қолданыла бермейді. Мысалы: Апа тарқанғару бере саб ыдыс. Табғачқа йана ічікді. Қағанғару ол сабығ ыттым. Болчуқа таң үнтүрү тегдіміз. Неке тезер біз.

Септік жалғауының соңғы түрі көмектес септігі. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен көмектес жалғаулы сөз тіркестерін де байқауға болады. Олар –н, /-ын, -ін, -ун/ жалғауы арқылы жасалады. Мысалы: Көзүн көрмедүк, құлақақын естімедік. Баға тарқан бірле Ілтеріс қаған болайын.

Көмектес септігінің жалғауымен қатар, құралдық септік арқылы да сөз тіркестері жасалған. Олар тексте айтарлықтай көп емес: Ингек көлүкін Тоғлада оғуз келті – *Сиыр көлігімен Тоғлада оғыз келді*. Сүнүгін ачдымым – *Сүңгімен аштық*.

Шылау сөзді тіркестер. Ескерткіштен табылған шылау сөзді тіркестер төмендегідей:

Бен ебгерү түсейін – *Мен үйге қайтайын*. Анта кісре теңрі біліг бертүк үчүн - *Содан соң тәңрі білік бергені үшін*. Алтун йыс үзе қабысалым – *Алтай тауы үстінде бірігіміз*. Іл йеме іл болты, будун йеме будун болты – *Ел және ел болды, халық және халық болды*. Тоқуз Ерсенке тегі сүледім – *Тоғыз Ерсенге дейін соғыстым*. Ат үзе бентүре – *Ат үстіне міндіре*.

Қысқаша айтқанда, меңгеріліп тұрған сөздер жанама не тура толықтауыштардың бірі болса, меңгеруші сыңармен тіркес құрау үшін оған барыс, табыс, шығыс, жатыс және көмектес септік жалғауларының бірі жалғанатыны көрінді. Сонымен, меңгеру – ескерткіште сабақтас тіркесті сөздердің өте ерте кезден келе жатқан және жиі қолданылатын түрінің бірі.

Матасу. Ілік септігіндегі сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің бір-бірімен байланысы қазақ тіл білімінде матасу деп аталады. Бұл синтаксистік байланыстың бір түрі. Мұндай сөз тіркестері бірімен-

бірі матасып тұратын грамматикалық тұлғалар - ілік септігі мен тәуелдік жалғаулар арасында болады, яғни бірімен-бірі қарама-қарсы, матаса байланысатын сөздердің бірі ілік септігінің жалғауында, екіншісі тәуелдік септігінің жалғауында айтылады. Мысалы: ағаштың бұтағы, сенің кітабың, көздің қарасы т.б.[7, 41]. Бірақ ілік жалғаулы сөз бен тәуелдік жалғаулы сөздің өзара байланысу тәсілдері біркелкі емес, әр түрлі. Оларды біз 3 топқа жіктедік:

1. Бірінші топтағы сөз тіркестерінің екі жағы да жалғаулы болып келеді. Мұнда ілік септігіндегі сөз де, тәуелдік жалғауындағы сөз де жалғаулы болады. Бұға мәтіннен мысал келтірелік:

Менің халқым – Бөнің будуным. *Халықтың заңы* – Бұдулық төрүсі. *Қағанның халқы* – Қағанның будуны. *Чордың ұлы* – Чорын оғлы. *Менің сабымын сымады* – *Менің сөзімді бұзбады*. Байырқуның адғырыр – *Байырғының айғыры*.

2. Ал екінші топтағы сөз тіркестерінің бірінші сыңары жалғаусыз, екінші сыңары жалғаусыз болып келеді, сонда ілік септігінің жалғауы жасырын тұрып, тәуелдік жалғауы тұрады. Мысалы: Бү үчегү – *Бұл үшеуі*. Бен өзүм – *Мен өзім*. Будун боғзы – *Халықтың тамағы*. Он оқ қағаны – *Он оқ қағаны*. Он оқ сүсі – *Он оқ әскері*. Он оқ беглері – *Он оқ бектері*. Көгмен йолы – *Көгмен жолы*. Түргес қағаны – *Түргеш қағаны*. Сү басы - *Әскер басы*. Түрк будун аты, күзі йоқ болмазун – *Түркі халқы аты, даңқы жоқ болмасын*. Сүңүг батымы қарығ сөкіпен – *Сүңгі батым қар тазаладым*.

3. Үшінші топта тәуелді жалғаулы сөз ілік жалғаулы сөзсіз-ақ логикалық байланыста тұрады. Мәселен:

Қалмысы – *Қалғаны*; Йағымыз – *Жауымыз*; Қағаны – *Қағаны*; Айғучысы – *Кеңесшісі*; Сүмүз - *Әскеріміз*; Қара терім – *Қара терім*; Қызыл қаным – *Қызыл қаным*; Екі учы – *Екі ұшы*; Өзүм - *Өзім* т.б.

Қабысу. Сөздердің байланысу түрлерінің келесі бір түрі – қабысу. Бұл байланыста сөздер бір-бірімен еш жалғаусыз, қатар тұрып, тек орын тәртібі арқылы байланысады. Мысалы: Түрк будун – *түркі халық*. Бір кісі – *бір кісі*. Бөңгү таш – *мәңгі тас*. Еліг йыл – *елу жыл*.

Қарастырылып отырған ескерткіштегі қабыса байланысқан сөз тіркестерінің құрамы әр түрлі болып келеді, зат есімді және етістікті болып ерекшеленеді. Ғалым Ғ.Айдаров өзінің «Күлтегін ескерткіші» атты зерттеу еңбегінде зат есімді тіркестердің өзін іштей тағы бірнеше топтарға бөледі. [7, 141]. Олар төмендегіше үлгіде:

Зат есімді тіркестер.

а) меншіктілікті көрсететін сөздер: Бөңгү таш – *мәңгі тас*. Табғач будун – *табғаш халық*. Түрк будун – *түркі халық*. Түрк беглер – *түркі бектер*.

ә) географиялық атаулар:

Өтүкен йыш - *Өтүкен қойнауы*. Темір қапығ – *Темір қақпа*. Шантун йазы – *Шантун жазығы*. Чуғай йыш – *Шұғай қойнауы*. Алтун йыс – *Алтай тауы*. Тоғу балық – *Тоғы қаласы*.

б) жалқы есімдер мен дәреже атаулары:

Күлтегін – *Күлтегін*. Макрач тамғачы – *Макраш таңбасы*. Ынанчы Чор – *кісі аты*. Ілтеріс қаған – *Ілтеріс қаған*. Інел қаған – *Інел қаған*. Қапаған қаған – *Қапаған қаған*.

в) жыл, ай атаулары:

Қой ылқа – *қой жолға*. Бічін йыл – *мешін жыл*. Иетінч ай – *жетінші ай*. Тоқузынч ай – *тоғызыншы ай*.

г) өлшемдік қатынастар: Бір йылқа біш йолы сүнүсдіміз – *Бір жылда бес рет соғыстық*. Сүңүг батымы қар сөкіпен – *Сүңгі батымы қарды тазалап*. Ең ілкі Тоғу балықда сүнүсдіміз - *Ең ілкі Тоғы қаласында соғыстық*.

Жоғарыда келтірілген тіркестер екі сөзден құралып, ешбір жалғаусыз өзара мағыналық байланыста тұр. Мұндай тіркестер кейде екі сөзден құралса, кейде үш, одан да көп сөздерден құрала береді. Мысалы: Түрк есір будун – *Түркі тұтқын халық*; азқына түрк будун – *азғана түркі халқы*.

Сын есімді сөз тіркестері.

Ескерткіште сын есімдер зат есімдермен қатар келуі арқылы өзара қабыса байланысады.. Мысалы: Білге Тониқұқ – *Білгіш Тониқұқ*. Туруқ буқа – *арық бұқа*. Семіз буқа – *семіз бұқа*. Күчлүг қаған – *күшті қаған*. Сарығ алтун – *сары алтын*. Өрүң күміс – *ақ күміс*. Өңрекі будун - *алдыңғы халық*. Өңрекі ер – *алдыңғы ер*. Ічрекі будун – *іштегі халық*. Темір қапығ – *Темір қақпа*.

Келтірілген мысалдардағы тіркестің алдыңғы сыңары – сын есімдер. Олар өздерінен кейінгі зат есімдерге қатысты болып, сөз тіркестерін жасап тұр. Мұндай сын есімді сөз тіркестері қазіргі қазақ тілінде де өте жиі қолданылады.

Сан есімді тіркестер.

Сын есімдер сияқты сан есімдер де зат есімдермен өзара тіркесу арқылы қабыса байланысады. Олар төмендегідей: Иеті йолы сүлеміс – *Жеті рет соғысқан*. (Он оқ оғлым – *он оқ ұлым*. Бір кісі – *бір*

кісі. Екі сү – екі жасақ. Екі атлығ – екі атты. Екі кісі – екі кісі. Бір атлығ – бір атты. Бір йадағ – бір жаяу. Йеті йүз кісі – жеті жүз кісі. Тоқуз оғуз – тоғыз оғыз. Үч қаған – үш қаған. Он түн – он түн. Он түмен сү – жүз мың әскер. Үч отуз балық – жиырма үш қала. Йеті йігірмі сүнүс – он жеті соғыс. т.б.

Есімдікті тіркестер.

Есімдіктердің ішінде қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары болып жиі кездесетіндері – *сілтеу, сұрау және жинақтау* есімдіктері. Олар зат есімдермен тіркесіп, *анықтауыштық* қатынаста жұмсалады.

Мәтінде есімдіктердің бәрі бірдей зат есімдермен тіркес жасай бермейді. Жоғарыда атап кеткен сілтеу, сұрау есімдіктері ғана зат есімдермен тіркесіп, қабыса байланысады. Бұған ескерткіштен мысалдар келтіре кетелік: ол сабығ – *ол сөз*; ол суб – *ол сөз*; бу сү – *бұл әскер*; ол күн – *ол күн*; ол йер – *ол жер*; не буңы – *не мұңы*; нең йер – *қай жер*.

Есімшелі сөз тіркестері.

Зат есімдермен қабыса байланысатын сөздердің тағы бір тобы – есімшелер. Есімшелердің зат есімдермен тіркесуі арқылы *анықтауыштық* қатынастағы есімді сөз тіркестері жасалады. Орхон-Енисей жазбаларының тексінде мұндай тіркестер көп емес. Мысалы: йатығма тағ; келігме беглер – *келген бектер*. Қағанладук қағанын Ілледүк ілін. Тегдүкін – *жеткен, тиген*.

Етістікті тіркестер. Етістікті сөз тіркесінің грамматикалық дінгегі етістік болады да, соның негізінде басқа сөздер етістіктің маңына топталады. Қабыса байланысқан етістікті сөз тіркестерінің құрамы әр түрлі болады. Етістіктер мен қабыса байланысатын сөздер: үстеулер, еліктеуіш сөздер, көсемшелер, сын есімдер, сан есімдер, жалғаусыз зат есімдер. Қабыса байланысқан етістікті сөз тіркестері бағыныңқы сыңардың ыңғайына қарай: үстеулі сөз тіркестері; еліктеуішті сөз тіркестері; көсемшелі сөз тіркестері; сын есімді сөз тіркестері; сан есімді сөз тіркестері; зат есімді сөз тіркестері деген алты топқа жіктеледі. [8, 69].

Ескерткіштерде осылардың ішінен үстеулі, сан есімді және зат есімді сөз тіркестері ғана кездеседі: Үстеулі сөз тіркестері: Күнтүз олурмадым. Сүңкүң тағча йатды. Күлтегін Байырқын бініп, оплайу тегді. Ертіс үгүзіг кече йорыдымыз. Бу сабымын едгүті есід, қатығды тыңла. Талуйқа кічіг тегмедім.

Сан есімді сөз тіркестері. Қамығы йеті йүз ер болмыс. Қамуғу біш отуз сүледіміз.

Зат есімді сөз тіркестері. Будун ертім – *Халқым еді*. Будун болчун – *Халық болсын*. Құл болты – *Құл болды*. Ескерткіш мәтінінен қабыса байланысқан етістікті тіркестерге тағы мына бір мысалдарды келтіруге болады: іл болты – *ел болды*; будун болты – *халық болды*; қары болтым – *қары болдым*; таң үнтүрү тегдіміз – *таң ата жеттік*; түн қатдымыз – *түн қаттық*; оғуз келті – *оғыз келді*; будун келті – *халық келді*.

Сонымен қатар, қабысу көне түркі тілінде кеңінен қолданылады. Қабысу негізінен сөз тіркестерінің жалғаусыз анықтауыштардың (пысықтауыштардың), анықталушы (пысықталушы) сөздерімен байланысы. Мысалы: Ол ашты аңығ йоң түрк қаған. Өйткен йым олар сар елте бұң йоң - *Егер Баяғы кексіз түрк қаған өтүкен қойнауында отырса елде мұң жоқ*. Бұл жердегі сөздердің *елте йоң* пысықтауыштың тіркесінен басқаның барлығы бір-бірімен орын тәртібі арқылы қабыса байланысқан. Мәселен: анықталушы байланыс – ол қаған ашты а, ығ (*баяғы кек*), аңығ йоқ қаған (*кегі жоқ қаған*), түрік қаған, өтүкен йышы (*өтүкен қойнауы*), пысықтауыштық байланыс – йым олысар (*қойнауда отырса*). Предикативті байланыс - аңығ йоқ (*кек жоқ*), бұң йоқ (*мұң жоқ*), қаған олысар (*қаған отырса*).

Жанасу. Бұл байланыста пысықтауыштар етістіктен болған баяндауыштармен ешбір орын талғамай байланысады. Демек, жанасу – пысықтауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс. Жанаса байланысқан сөздердің сөйлемдегі орны ерікті, олар сөйлемнің басында, ортасында, ал поэзияда сөз соңында да келе береді. Мысалы: *Түрк будун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым. Ебгерү түсейін. Қоды бардымыз. Кунтуз олурматы. Ебірү түсейін* т.б. Қабысуда өзара тіркескен сөздер орындарын өзгертпей, жұбын жазбайды. Ал, жанасуда олай емес, кей кездері тіркескен сөздер бір-бірінен қашық тұра береді. Келтірілген мысалдарда пысықтауыш пен баяндауыш алшақ тұрып та, жақын тұрып та байланысқан. Демек, бұл байланысу түрі де көне түрік ескерткіштерінде ұшырасады.

Түйіндей келе айтарымыз, сөз тіркесі синтаксисінің байланысу тәсілдері мен түрлері көне жазбаларда кеңінен қолданыс тапқанына жоғарыда келтірілген тілдік фактілер көрінісі толықтай дәлел бола алады. Көне түркі жазба ескерткіштері тілі, атап айтқанда сөз тіркесі, сөйлем синтаксисі - ерекше зерттеуді қажет ететін мәселе.

Әдебиет:

1. Гаджиева Н.З. Основы синтаксической структуры тюркских языков. – Москва, 1974.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. – Москва, 1975
3. Бекжан О.Д. Күлтегін ескерткіші және жай сөйлемнің теориялық мәселелері. Монография. – Түркістан, 2005.
4. Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгін мен болашағы. – Алматы, 2004.
5. Айдаров Ғ. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Рауан», 1991
6. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері (XV-XVIII ғ. материалдары бойынша). – Алматы: «Ғылым», 1964.
7. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: «Ана тілі», 1995.
8. Сайрамбаев Т., Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2003

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАРМЕН БАЙЛАНЫСТЫ КЕЙБІР ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

М.Т. Есматова, филология ғылымының кандидаты, доцент

Р.А. Тулепбергенова

(М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл, Қазақстан)

esmatova@mail.ru

Аннотация. Известно, что ономастические имена являются неотъемлемой частью общества. Имеет несколько внутренних ответвлений. Семантика именования личных имен в связи с антропонимами, историческое формирование топонимов также является сегодня проблемой. Развитие социальных, политических, экономических, культурных и других отношений зависит от особенностей и формирования новых знаний, совершенствующих существующие лексические единицы для новых или возникающих номинаций. Процесс номинации основан на лингвистическом и культурно-историческом опыте имени. На основе научных данных актуальность статьи заключается в когнитивно-национальном анализе ономастических названий страны, особенно в Северо-Казахстанской области, на основе исторических личностей и легенд.

Ключевые слова: ономастика, номинация, легенды, генеология, ценное наследие.

Annotation. It is known that onomastic names are an integral part of society. It has several internal branches. The semantics of naming personal names in connection with anthroponyms, the historical formation of toponyms is also a problem today. The development of social, political, economic, cultural and other relations depends on the characteristics and formation of new knowledge that improves existing lexical units for new or emerging nominations. The nomination process is based on the linguistic and cultural-historical experience of the name. On the basis of scientific data, the relevance of the article lies in the cognitive-national analysis of the onomastic names of the country, especially in the North Kazakhstan region, based on historical figures and legends.

Key words: onomastics, nomination, legends, geneology, valuable heritage.

Егемендік алғалы еліміздегі ономастикалық тақырып ұлттық, әлеуметтік сұраныстарына сай анықталып келеді. Атамекен атаулары, тарихи тұлғалардың есімдері халық тарихымен, қоғам өмірімен мәдени мұра ретінде жетіп отыр. Халқымыздың өткен дәуіріндегі тарихын, көрші елдермен жасаған мәдени қарым-қатынасын және әдет-ғұрпын танып білуде де бұлардың атқарар рөлі зор. Мәдениетті халық ономастикалық атаулардың тарихының сырын ашуға, оны танып-білуге талпынады. Сол жәдігерлерді анықтауға материал негізінде тигізетін құнды мұраларды талдап, зерттеп, ғылым елегінен өткізіп отырады. Әрбір атаудың өзінің қалыптасу тарихы бар. Тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары, адам аттары, тағы басқалары атадан балаға мұра ретінде жалғасып келеді. Құпиясы толық ашылмаған, тыс қалған осындай қасиетті де құдіретті шежіремізді зерттеу жұмысымыздың өзектілігін танытады.

Бүгінгі күні кәсіби мамандар ономастиканың бірнеше түрін, олардың ерекшеліктерін, теориялық негізін анықтап берді. Осы тұста біз белгісіз, зерттелмей келген мұраларымызды қайта жаңғыртып, халыққа жеткізу немесе халық аузында жүрген аңыз-әңгімелерде берілген ономастикалық атауларды қағазға түсіріп, ерекшелігін анықтау бүгінгі күннің талабы болып отыр. Қ. Жұбанов: «Тіл – адамзат тарихының қоймасы тәрізді. Жердің тарихын білем дегендерге белгілі бір тәртіппен бірінің үстіне бірі

МАЗМҰНЫ

I-СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР ТАЛҒАТ САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕБІ

Смағұлова Г.Н. Ғұмырын ғылымға арнаған	3
Салқынбай А.Б. Мақалдағы ақыл: Мәшһүр Жүсіп терген мақалдардың адамтанудағы рөлі.....	5
Саткенов Ж.Б. Ұстаз ұлағаты	11
Күзекова З.С. Қазақ тіліндегі динамикалық кеңістіктік қатынастың берілуі	12
Сағындықұлы Б. Т.Сайрамбаев және құрмалас сөйлемдік таным	17
Karaca Oktay Selim. Kazak türkçesindeki “degen” ve “deytin” sıfat-fiil şekillerinin türkiye türkçesine aktarılması meseleleri	20
Елеуова А.С., Дүйсенбек А. Профессор Т.Сайрамбаев және тұлғалық микросинтаксистегі тіркесімділік мәселесі.....	25
Елеуова А.С., Елубаева Г., Галимова Ә. Профессор Т.Сайрамбаев еңбектеріндегі тұлғалық сөзтіркесім мәселелерінің зерттелу жайы	28
Аширова А.Т., Мұратбек Б.К. Газет мәтіні тақырыптарының атқаратын қызметі және сөйлеу әрекеті.....	31
Ақбұзауова Б. Академиялық қазақ тілі курсындағы жазылым процесі	35
Әлімтаева Л.Т. Нақтылық – ғалым ұстанымы	39
Әлісжан С. Ғылыми қатынас және көптілділік	41
Ергубекова Ж.С. Көне түрік тіліндегі сөз тіркесінің зерттелуі	44
Есмаева М.Т., Тулепбергенова Р.А. Солтүстік Қазақстан облысындағы тарихи оқиғалармен байланысты кейбір жер-су атауларының ерекшелігі	50
Есмаева М.Т., Манатбек Қ.С. Жүніс Сахиевтің фантастикалық шығармаларында қолданылған терминдердің жасалуы	54
Иманқұлова С.М., Рамазанова Ш.Ә. Шақ түрлерін жіктеу мәселесі	59
Қошанова Н. Қазіргі қазақ тіліндегі оқшау сөздердің сөйлем аясын кеңейтуде алатын орны	62
Таусоғарова А.Қ. Түсу егістігінің функционалды-семантикалық талдауы	67
Төлеуп М.М. Қазақ тіліндегі каузатив формалары	70
Тұрарова А.Н. Сөз тіркесінің грамматикалық құрылымы мен тіркесімділік жігі	74
Шойбекова А.А. Сөз-сөйлем және ым-ишара тілі.....	79

II-СЕКЦИЯ

ПАНЕЛЬ №2. ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Абдикарим Н. Қазақ тілінің морфосемантикалық және синтаксистік метабелгілер жүйесін әзірлеу мәселесіне.....	82
Асылханқызы Л. Сын есімдердегі бағалау семантикасы.....	86
Ахаева М.С., Алланазарова Г. Прецеденттік феномендердің мәтін ішіндегі рөлі.....	89
Бияров Б.Н. Кейбір тарихи топонимдерге этимологиялық шолу.....	93
Әлкебаева Д.А., Батырхан. А.А. Сан-мөлшер категориясының құрылымдық грамматикада зерттелуі.....	97
Хасанов Ғ.Қ., Жаледен М.Ә. Когнитология ғылымы туралы жалпы түсініктер және зерттелу тарихы: шет ел ғылымында.....	100
Куламанова С.М., Макулова Л.Т. Орта Азиядағы түркі халықтарының ономастикасы.....	104
Қосаева М.Ж. Хасен Арғыновтың еңбектеріндегі синтаксис.....	110
Макулова Л.Т., Қоблаш А.Т., Абдуалиева К.У. Дейксистік сөздердің дискурсивтік қолданыстары.....	112
Манашахов Е.И. Сөздік құрамдағы сөздердің қолданылу сипаты.....	117
Мейірманова Г.С., Нохан С.М., Сметлда Д.А. Поэзия тіліндегі көркемдік дискурсивтік тіл қолданыстары.....	120
Садирова К.Қ., Сүйеубаева А.Н. Әлеуметтік желідегі қазақша мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктері.....	123
Саткенова Ж.Б., Әбділла Б. Уақыт категориясын білдіретін грамматикалық амал-тәсілдер.....	126
Сәрсекке Г.Ә. Қазақ тілінің корпус лингвистикасының терминдері.....	130
Султаниязова И.С., Жумағалиева А.Н. Қазақ тіліндегі қарама-қарсы мағыналы тілдік бірліктер.....	135
Тілеубердиев Б.М., Базарбеков Б.М. А.Сейдімбек дүниетанымындағы «Ұлы дала кеңістігінің» концептілік парадигмасы.....	141
Тілеубердиев, Б.М., Көбеева Г.М., Кайимов М.А. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигманың теориялық тұрғыдан дамуы.....	146
Тымболова А.О., Мурзинова А.С. «Қонақ келсе – құт» аксиологемасының лингвомәдени мәні.....	149

Хасанов Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі мәдени концепттер жүйесі.....	153
Хасанов Ғ.Қ., Жумабаев М.С. Түркілік өркениеттің тектілігі – қазақ тілі.....	157
Shynybekova A.K. Problems of legal terminology in the Kazakh language.....	161

III-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Айтбенбетова А.Қ., Молдабаева З.М. Көркем шығарманы цифрлық технология негізінде оқытудың тиімділігі	165
Алмухаметова Г.С., Ахметова Э.Т. Система заданий и упражнений, направленных на формирование коммуникативной компетенции	168
Ахметова Э.Т., Алмухаметова Г.С. Проблемы повышения коммуникативной культуры студентов.....	172
Базарбекова Н.Ш., Утегенова Г.Ж., Байменова С.С. Тілдік құзыреттілікті қалыптастыруда лингвокогнитивтің маңызы.....	174
Әбжапбар Ұ. Тыңдалымның психологиялық-лингвистикалық ерекшелігі.....	178
Жексенова Д.К. Тілді қатысым құралы ретінде оқыту.....	182
Заурбекова Г. Искери ойын - тұлғаны оқыту және дамытуға ынталандырушы тәсілдердің бірі.....	188
Заурбекова З.А. Қазақ тілі сабақтарында студенттердің танымдық әрекеттерін белсендіру жолдары.....	191
Құжабаева А.А. Тілдік санадағы құндылықтарды анықтау мақсатындағы ассоциациялық тәжірибелер.....	194
Қамзаева К.С. Құрмалас сөйлемдердің функционалдық жүйесін зерттеу ерекшеліктерін жүйелі оқыту.....	196
Қарасай Н.Ж., Мұхамед Қ.Т. Құжаттық лингвистиканы оқытуды ұйымдастырудың формалары.....	200
Қаршығаева А.А. Қазақ тілі дыбыстарын жаңаша оқытудың ғылыми негіздері.....	204
Қондыбай К.Ә., Әбдірова Ш.Г. Білім беруде топтық жұмысты қолданудың мүмкіндіктері мен нәтижелері.....	207
Нұрмышева Ш.А. Шет тілді топтарда қазақ тілін үйретуде мәтінді тиімді пайдалану әдістері.....	211
Оразымбетова Ғ.Д. Қазақ тілін оқыту әдістемесін IT саласында дамыту мәселелері.....	215
Sanaeva AS., Mamyrbayeva B.S. The essence and main characteristics of project work.....	217
Советова З.С. Жағдаятқа негізделген тапсырмалар – тілді оқытудың тиімді әдістерінің бірі.....	220

IV-СЕКЦИЯ

МӘДЕНИЕТТЕР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

Aynur Mətləb qızı Səfərli. Maarifçi-Demokrat Çökan Valixanov.....	224
Абдықадырова Т.Р. XX ғасыр басындағы прозалық шығармалардағы әйел тақырыбы, көркемдік сипаты.....	229
Абдықадырова Т.Р., Алимбаева Д. XX ғасыр басындағы М.Әуезов және оның әңгімелері.....	232
Абдықадырова Т.Р., Қарымсақ А. Қазақ әдебиетіндегі ұлттық идеяның тамырлары.....	235
Абдықадырова Т.Р., Құмарова Г. Мархабат Байғұт көркемдік талғамы мен стилі бар жазушы.....	238
Ағабеков О.М., Бекпатша Г.Ж., Керимжанова А.С. М. Шаханов өлеңдерінің концептілік құрылымы.....	242
Akimbek U.Zh., Mamyrbayeva B.S. Theoretical basis of formation of the skill of design activity through the use of authentic video materials.....	246
Аппақова Ф.Р. Жүсіпбек Аймауытовтың «Елес» әңгімесіндегі психологизм.....	250
Арынбаева Р.А., Кизбаева Ж.Қ. М.Әуезов – халықтың ұлы біртуар азаматы.....	254
Базарбекова Н.Ш., Утегенова Г.Ж., Байменова С.С. Қазақ фольклорындағы ұлттық таным.....	257
Baizhanova G.T., Mamyrbayeva B.S. The prospects for updating content of education in Kazakhstan.....	260
Ебелекбаева Ә.Қ. Қазақ, татар, өзбек тілдеріндегі амандасу, жөн сұрасу этикет үлгілері.....	264
Әуез А.Қ. Жамбыл Жабаевтың балаларға арналған өлеңдеріндегі көркемдік идеяның берілуі.....	267
Kitzhanova A.Zh., Khasanova M.A. Pedagogical conditions of improvement of high-professional education.....	272
Көшенова Т.И., Мукашева А.А., Саматаева К.Б. Қазіргі қазақ қыздары поэзиясындағы адам тағдыры туралы жырлар.....	275
Қыяқметова Ш.А., Ағабекова Э.М., Ағабеков О.М. Қ.Мырзалиев поэзиясының концептілік құрылымы.....	278
Қаби Қағылез Серікұлы. «Тышқан қыз» ертегісінің қазақ халық арасында таралуы.....	281
Нәбиева Айша-Бибі Сейтқалиқызы. Үштілді білім беру жүйесінде мәдениетаралық құзіретті тұлға қалыптастырудың негізгі стратегиялары.....	285
Özdemir Serdar. Kazak Türkçesindeki Olumsuz İsim Yükleme Yapılarının Türkiye Türkçesine Aktarımı Meselesi.....	289
Таджиев Х.Х., Тасполатов Б.Т. Абай Құнанбайұлы шығармашылығында иман шарттарының репрезентациялануы.....	295
Иманалиева Ғ. Қ. Ұстазын ұлықтаған ұстаз.....	299

Ғылыми басылым

**Филология ғылымдарының докторы, профессор
Т. Сайрамбаевтың 85 жылдығына арналған
«ҚАЗАҚ ТІЛІ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗЕРТТЕУ ПАРАДИГМАЛАРЫ
ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ»
атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Алматы, 8-9 сәуір 2022 ж.

ИБ 15389

Басуға 07.04.22 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 ¹/₈.

Көлемі 19,2 б.т. Тапсырыс № 15353.

Таралымы электронды.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.